

konflikt Wschód-Zachód) autentyczne zbliżenia polsko-niemieckie nie mogły być w tym okresie imponujące i wciąż jeszcze nie w pełni satysfakcjonują, ostatnio znaleźliśmy się jednak „na właściwej drodze” — jak zatytułował jeden z tych trzech szkiców F. A. Marek. Według autora stało się tak m.in. za sprawą niemieckich pisarzy nowej generacji, spośród których opolski historyk najwyżej ceni sobie swego krajana, nieżyjącego już H. Bienka, wymieniając również G. Grassa, Z. Lenza i B. Apitza. Szczególnie eksponuje rolę niestrudzonego rzecznika niemiecko-polskiego pojednania — K. Dedeciusa, nie zapominając o wkładzie w tej dziedzinie wniesionym przez M. von Dönhoff, Ewangelicki Kościół Niemiec i niektórych polityków RFN (S. Schmid, W. Brandt, K. Adenauer, H. Schmidt, H.-D. Genscher, H. Kohl, R. von Weizsäcker). F. A. Marek przypomina na koniec stanowisko Episkopatu Polski wyrażone w słynnym orędziu biskupów do „niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim” (18 listopada 1965). Zapewne wykaz wymienionych przez autora nazwisk osób przyczyniających się na przestrzeni dziejów do polsko-niemieckiego zbliżenia w dziedzinie kultury nie jest kompletny, tak jak zakres poruszonych w tej książce wątków tematycznych (np. zbyt pobieżnie potraktowano wkład Polaków w nawiązywanie wzajemnych kontaktów). Dobrze się jednak stało, że rozprawa F. A. Marka ukazała się właśnie w obecnym okresie intensywnego tworzenia przez polską i niemiecką stronę trwałych podstaw do owocnego dialogu w duchu współpracy i porozumienia między nimi. Publikacja opolskiego historyka dostarcza wielu godnych naśladownictwa wzorów w tej dziedzinie.

Marek Maciejewski

EDITH HELLER: *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*. Treff-Punkt-Verlag, Köln 1992.

Przed kilku laty ukazał się w „Res Publice” artykuł Edith Heller — obecnie korespondentki „Frankfurter Rundschau” w Warszawie, poświęcony Orędziu biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r., zawierającemu m.in. „kontrowersyjne wówczas słowa: »Wybaczymy i prosimy o wybaczenie«”. Stanowił on zapowiedź przygotowywanej większej pracy poświęconej temu zagadnieniu. Ukazała się ona obecnie w małym wydawnictwie — Ost-West-Verlag/Treff-Punkt-Verlag, specjalizującym się w publikacjach dotyczących Polski. Praca składa się z 7 rozdziałów poświęconych: 1) polityce polskiej wobec Niemiec 1945-1965, 2) państwu i Kościołowi w Polsce, 3) Kościołowi polskiemu „w służbie ziem zachodnich”, 4) wymianie listów w 1965 r., 5) reakcji na wymianę listów. W załączniku umieszczone zostały teksty listu biskupów polskich i odpowiedzi Episkopatu niemieckiego oraz listów wymienianych między kardynałami S. Wyszyńskim i J. Döpfnerem w 1970 r. Układ pracy nie budzi zastrzeżeń, ponieważ nie sposób (jak pisze sama autorka) wyłączyć i interpretować Orędzia jako wydarzenia wyizolowanego z niemieckiej i polskiej historii (s. 14). Szczegółowy charakter mają tylko rozdziały poświęcone Orędziu i reakcji na nie, pozostałe siłą rzeczy mają charakter bardzo skrótowy. Praca oparta jest na opracowaniach, materiałach drukowanych, prasie i nielicznych relacjach. Nie udało się autorce dotrzeć do materiałów archiwalnych.

W pierwszej części Heller spróbowała zestawić problemy powstałe przed Polską w wyniku II wojny i przed Niemcami w wyniku przesiedleń ludności. Nie oznacza to stawiania znaku równości między nimi, ukazuje głównie stopień trudności

porozumienia się obu państw. Wymieniając najważniejsze elementy znaczenia sprawy niemieckiej w Polsce (ss. 17 - 18), należy wymienić także jej rolę w polskiej polityce wewnętrznej. Bez tego obraz nie jest w pełni jasny. Podobny błąd popełnia Heller, gdy krótko przedstawiając polską politykę wobec Niemiec pomija ograniczenia nakładane przez zależność od ZSRR i jego koncepcję polityki międzynarodowej. Słusznie też ocenia (za Hansjakobem Stehlem) stosunki Kościoła i państwa jako zrozumienie przez obie strony, że jeszcze długo będzie się na siebie skazanym. W syntetycznym opisie tych stosunków politykę kard. Stefana Wyszyńskiego widzi następująco: „Jak najdalej idące zrozumienie dla interesów Polski i jej racji stanu, samodzielne występowanie wobec Watykanu i walka o utrzymanie — w lepszych czasach rozbudowę — instytucji kościelnych” (s. 41). Wiele spraw pozostać może obecnie tylko w sferze przypuszczeń: stosunek Wyszyńskiego do polskich prób nawiązania kontaktów z Watykanem, próby zaognienia konfliktu Gomułka-Wyszyński przez niektóre koła PZPR (s. 47). Dlatego należało wyraźniej powiedzieć, że problemy te pozostają obecnie w sferze hipotez, ze względu na niedostępność archiwów kościelnych i ograniczony dostęp do pozostałych archiwaliów. I zapewne sytuacja ta w najbliższym czasie nie ulegnie wyraźnej zmianie.

W kolejnym, IV rozdz. przedstawia autorka zaangażowanie Kościoła polskiego na rzecz ziem zachodnich, od czasu działań kard. Augusta Hlonda. Omawia niejasności w działaniach Watykanu za papieża Piusa XII — bardziej proniemieckiego niż propolskiego. Pokazuje trudności duchownych z innych stron Polski w dotarciu do autochtonów i uzyskaniu ich akceptacji (ss. 51 - 55). Po przedstawieniu działań kard. Wyszyńskiego i kard. Bolesława Kominka szerzej opisuje sporne w interpretacji obchody we Wrocławiu w sierpniu 1965 r., dochodząc do prawidłowego — jak sądzę — wniosku, że przygotowane wkrótce Orędzie nie stanowiło wobec nich zwrotu w polityce Kościoła.

Rozdział V obejmuje genezę (inicjatywy Kościoła ewangelickiego, wystąpienie kard. J. Döpfnera z 16 X 1960 r.) oraz powstanie Orędzia. Dla Hellera twórcą Orędzia jest kard. Kominek, któremu bardziej zależało na uruchomieniu pewnego procesu niż na konkretnej odpowiedzi niemieckiej: i trudno z tym sądem polemizować. Poparcie Wyszyńskiego wiąże z przekonaniem, że tylko akceptacja opinii publicznej mogła naprawdę gwarantować granice (s. 94). Wiele niejasności związanych z powstaniem Orędzia (np. rola korespondenta prasowego w Rzymie Krasickiego) pozostaje nie wyjaśniona. Ciekawa jest dokonana przez autorkę analiza tekstu Orędzia i odpowiedzi biskupów niemieckich, w której podkreśla formalną, deklaracyjną formę (s. 120). Nie uwzględnia ona jednak wystarczająco odmienności pozycji obydwu Kościołów. Kościół polski zgadzał się z nastawieniem społeczeństwa co do ziem zachodnich, i musiał je tylko przekonać do pojednania z Niemcami. Kościół niemiecki musiał zarówno przekonywać do pojednania z Polską, jak i do zaakceptowania zmian terytorialnych — nie będąc jedynym kościołem w Niemczech i nie dysponując tak silną pozycją w społeczeństwie, jak jego polski partner. Dlatego mógł sobie „pozwoić” na znacznie mniej.

Kolejny rozdział analizuje reakcje na wymianę listów między Episkopatami. Prasa w Niemczech — nawet ziomkowska, zareagowała nań dość pozytywnie (s. 129). Kościół zaś podkreślał dialog *im vorpolitischen Raum* (s. 132). Jeżeli chodzi o Polskę główna uwaga autora skoncentrowała się na reakcji władz; niejasny był wpływ ZSRR, szukającego wówczas raczej kompromisu z Watykanem, niż rozpalania nowego konfliktu (s. 141) i mało znana rola MSW, jak i motywy Gomułki. Brak dostępu do materiałów uniemożliwił dokładniejsze wyjaśnienie motywów kierujących władzami polskimi, a także istniejących w nich podziałów. Po-

dobne uczucie niedosytu pozostaje, gdy autorka próbuje połączyć akcję przeciw Orędzium z polityką państwa wobec Kościoła, co niestety czyni w sposób bardzo fragmentaryczny.

Znaczenie Orędzia widzi Heller w tym, że rozpoczęło ono proces przemiany świadomości, zmusiło wielu do zastanowienia się nad swoim stosunkiem do chrześcijaństwa i Niemców (s. 172).

Książkę zamyka rozdział poświęcony następstwom Orędzia, w tym listowi kard. Kominka z 28 listopada 1970 r. zarzucającemu CDU/CSU brak jakichkolwiek inicjatyw wobec Polski (s. 175), wymianie listów między Döpfnerem a Wyszyńskim z końca tego samego roku (znanym w Polsce niezbyt szeroko z publikacji w „Zeszytach dokumentacji politycznej”, serii historycznej KC PZPR z lutego 1934 r.), a także aktualnym (do początku lat dziewięćdziesiątych) problemom stosunku papieża Jana Pawła II i kard. J. Glempa do spraw niemieckich.

Niezależnie od pewnych zarzutów i nieuwzględniania archiwaliów, książka stanowi wartościową pozycję, uzupełniając istniejącą wiedzę o problemach trudnej normalizacji stosunków polsko-niemieckich.

Piotr Madajczyk

Kant und der Frieden in Europa. Ansätze zur geistigen Grundlegung künftiger Ost-West-Beziehungen. Wissenschaftliche Bearbeitung: Arnold Buchholz. Nomos-Verlagsgesellschaft. Baden-Baden 1992, 214 ss.

Publikacja *Kant a pokój w Europie* jest pokłosiem konferencji naukowej zwołanej w Travemünde 12-15 maja 1991 r. przez Akademię Bałtycką (*Ostsee-Akademie*). Placówka ta jest również wydawcą owego tomu, zaś znany badacz problematyki wschodnioeuropejskiej oraz teoretyk badań Europy Wschodniej Arnold Buchholz jej redaktorem. Ponieważ konferencja owa była jedną z ważniejszych, zorganizowanych ostatnio imprez Akademii Bałtyckiej, wydaje się uzasadnione przytoczenie paru uwag dotyczących tej instytucji. Powołana ona została w 1938 r. podejmując prace poświęcone problematyce krajów nadbałtyckich z położeniem szczególnego nacisku na kwestie Pomorza, jego historii i współczesności oraz współżycia tutaj ludności polskiej i niemieckiej w przeszłości i obecnie. Dużo miejsca i uwagi poświęca się tu kwestiom aktualnej współpracy regionów pogranicznych Polski i Niemiec oraz sprawom obszarów zamieszkałych dawniej przez Niemców na wybrzeżu Bałtyku (Kaszuby, Prusy, Kłajpeda i in.).

Tematyka konferencji, której wynikiem było wydanie omawianej publikacji, objęła bardzo szeroki obszar czasowy i geograficzny. W założeniu była to impreza podejmująca tematykę historyczną i współczesną, filozoficzną i ideologiczną, kwestie teoretyczne i praktyczne. Uczestniczyło w niej 40 naukowców, reprezentujących różne dziedziny badawcze, z Niemiec, Rosji (ZSRR), Polski, Estonii, Litwy, Finlandii i Lichtensteinu. Organizatorzy szczególnie podkreślali ten fakt, akcentując również interdyscyplinarny charakter konferencji oraz nawiązywanie przez nią do jednego z głównych zadań programowych Akademii Bałtyckiej, a mianowicie do uczestnictwa w tworzeniu duchowych podstaw do zapanowania pokoju w Europie.

Wybierając twórczość Immanuela Kanta jako oś tematyczną konferencji organizatorzy uwzględnili kwestie powiązań historycznych, cywilizacyjnych i duchowych obszarów nadbałtyckich, recepcji dzieł Kanta w różnych krajach położonych